

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

**Yahudi Filozof İbn Kemmûne'nin Nübüvvet Anlayışının
Değerlendirilmesi**

**An Evaluation of the Jewish Philosopher Ibn Kammûna's
Understanding of Prophethood**

Fikret SOYAL

Dr. Öğrt. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0001-5549-9791, e-mail: fikret@istanbul.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 1 Haziran 2019/ 1 June 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Temmuz 2019 / 4 July 2019

Yayın Tarihi / Published: 24 Temmuz 2019 / 24 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz / July

Cilt / Volume: 5; **Sayı / Issue:** 2; **Sayfa / Pages:** 437-458

Öz

Bu makalede 13. yüzyılda yaşayan Yahudi filozof İbn Kemmûne'nin nübüvvet anlayışı ve bu anlayışın nesnellığı ve ilmî değeri incelenecektir. Onun nübüvveti bir filozoftan ziyade kelâmcı zaviyesinden ele aldığı görülmektedir. İbn Kemmûne, Hz. Muhammed hakkında hürmetkâr bir dil kullanmakla birlikte İslâm'ın nübüvvet anlayışını şiddetli bir şekilde eleştirmekten geri durmamaktadır. Dönemin İslâm müelliflerinden özellikle de Fahrettin er-Râzî'den söz etmesi dikkati çekmektedir. Kelâmî bir perspektifi olan *Tenkîhu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs* adlı eserinde İbn Kemmûne Yahudilik'ten başlayarak, Hıristiyanlık ve İslâm'ın peygamberlik anlayışını incelemektedir. Burada İbn Kemmûne'nin tahlilleri ve yorumları üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Bu minvalde çalışmamız bir biyografiden ziyade, onun nübüvvet anlayışını değerlendirmekten ibaret olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Nübüvvet, Polemik, İbn Kemmûne, Tenkîhu'l-Ebhâs.

Abstract:

In this article, the 13th century philosopher Ibn Kammûna's understanding of prophethood, objectivity of his understanding and its scientific value will be examined. It is observed that he discusses prophethood more from a theologian's point of view, than of a philosopher's point of view. Alongside his courteous language about Muhammad, he does not abstain from severe criticism of Islam's understanding of prophethood. It draws attention that he makes references to Islamic writers of the period, especially Fakhr al-dîn al-Râzî. In his theological work *Tankîhu'l-abbâth li al-milal al-thalâs*, Ibn Kammûna studies firstly the Jewish, then the Christian and Islamic perspectives on prophethood. In this study, an evaluation will be made on Ibn Kammûna's analyses and comments. In this regard, this work will be of evaluating his understanding of prophethood, rather than a biography.

Keywords: Kalâm, Prophethood, Polemic, Ibn Kammûna, Tankîhu'l-Abhâth.

Giriş

Kelâm kaynaklarında İslâm'ın esasları olarak zikredilen usûl-i selâsenin ikincisi olarak kaydedilmesi, aslında nübüvvetin önemine işaret etmektedir. Nübüvvetle ilgili tartışma ve reddiyeler, Müslümanlarla diğer dinlerin müntesiplerinin bizzat karşılaşmalarını müteakiben gündeme gelmektedir.

Nübüvvet konusunu inceleyen İbn Kemmûne kelâmî perspektife sahip bir profil çizmektedir. Bununla birlikte mensubu olduğu dinin refleksleriyle meseleleri yorumladığını göz ardı etmemek gerekir. Bundan dolayı onun nübüvveti savunması ile İslâm'ın nübüvvet anlayışına yönelik eleştirilerinin birlikte nasıl değerlendirileceği önemli bir sorudur. Makalede bu sorunun cevabı aranırken onun Yahudi polemik yazarları arasındaki yerinin tespitine çalışılacaktır. İbn Kemmûne'nin nübüvvetle ilgili görüşlerini yansıtmadan dolayı *Tenkîhu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs* adlı eserini dikkatle izlemek gerekir.

İslâm dünyasında nübüvvetle alakalı çalışmalar genel anlamda nübüvvet kurumunun savunması ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin müdafaası olmak üzere iki maksatla oluşmaktadır. İbn Kemmûne'ye bu nazarla bakıldığında, ilahi dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm ile ilgili bölümlerin dışında müstakil bir bölüm olarak kaleme aldığı birinci bölümde ele aldığı nübüvvet kısmı, mezkûr dinler açısından nübüvvet kurumunun ispatı olarak değerlendirilebilir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm ile ilgili diğer bölümler ise kısmen eleştiri, kısmen yorum ve değerlendirme; yer yer ise savunma olarak adlandırılabilir. Bu çerçevede İbn Kemmûne'nin, birinci bölümde

ele aldığı nübüvvet meselesini dinî bir müessese kabul ederek konuyu daha objektif bir üslupla incelediği görülecektir. Ancak aynı şeyi diğer bölümler için söylemek mümkün görünmemektedir. Bilhassa dördüncü bölümde ele aldığı İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in elçiliğini değerlendirirken kullandığı üslubun tamamen eleştirel olmasına dikkat çekilecektir.

13. yüzyılda yaşayan, ilmî kariyerini Müslümanlar arasında tamamlayan İbn Kemmûne, esasen bir filozof olarak tanınmaktadır. Onunla ilgili yapılan çağdaş araştırmalarda ve onun eserlerinin ve görüşlerinin gün yüzüne çıkarılmasında Pourjavady ve Schmidtke'nin¹ önemli katkısı bulunmaktadır. Bu iki araştırmacının İbn Kemmûne'ye ilgisi onun biyografisiyle birlikte eserlerinin edisyon kritiğini yapmalarını sağlamaktadır.² O nedenle Batıda Türkiye'ye göre³ daha erken başlayan araştırmalara konu edilen İbn Kemmûne ile ilgili çalışmalar genellikle Pourjavady ve Schmidtke'ye dayandırılmaktadır. Diğer çalışmalarla birlikte biz de bu eserden yararlanacağız.

Tenkîbu'l-ebbâs'ın dördüncü bölümünde İslâm'ın nübüvvet anlayışını ele alan İbn Kemmûne, Hz. Muhammed'in peygamberliği ile alakalı Müslümanların zikrettiği delilleri altı madde halinde özetleyerek incelemek suretiyle bunların her birini cevaplamaya çalışmaktadır.⁴ Burada İbn Kemmûne İslâm'ın nübüvvet anlayışını savunduğunu göstermektedir. Ancak aynı tutumu Hz. Muhammed'in peygamberliği hakkında özellikle önceki kitaplarda müjdenmesi hususunda görmek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla İbn Kemmûne'nin Hz. Peygamberi inkâr ettiğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair eleştirilerine dikkat çekilecektir.

Bu doğrultuda Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilgili değerlendirmeleri dışarıda tutularak İbn Kemmûne'nin ilahî dinler açısından nübüvvet algısı ve İslâm'ın nübüvvet anlayışını değerlendirmesi ele alınacaktır. Bu iki konuyu ayrı iki bölüm halinde inceleyen İbn Kemmûne'nin buradaki görüşleri incelenecektir. Özellikle iki konu arasındaki benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilerek onun bu hususta objektifliği belirlenmeye çalışılacaktır. Böylece makalenin merkezini İbn Kemmûne'nin nübüvvet anlayışının değerlendirmesi oluşturacaktır. Makalede öncelikle nübüvvet konusu ile ilgili kelâmî perspektiften bazı çerçeve bilgiler verilecek, ardından İbn Kemmûne ile emsal ve akran sayılabilecek ve ilk polemikleri oluşturan bazı düşünörlere yer verildikten sonra onun görüşlerinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

A. Kelâm İlmi Açısından Nübüvvet

İnsanların metafizik alanla iletişiminin hakikatini temsil eden nübüvvet, kelâm ilminin temel konuları arasında ulûhiyetten sonra ikinci sırada yer alır.⁵ Peygamberliğin iki temel kavramını oluşturan ve aynı peygamber için birlikte kullanılan nebi ve rasul kavramları arasında

¹ Reza Pourjavady, Sabine Schmidtke, *A Jewish philosopher of Baghdad: 'Izz al-Dawla Ibn Kammuna and his writings*, (Leiden: Brill, (2006), 1-8.

² Y. Tvzi Langermann, "İbn Kemmûne'nin el-Kelimâtü'l-Vecîze'sinde Nefs" trc. Mehmet Zahit Tiryaki, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2016), 25.

³ Türkiye'de özellikle felsefe alanında İbn Kemmûne hakkında yapılan birkaç çalışma arasından biri kitap diğeri doktora tezi olmak üzere ikisini burada anmak gerekir: 1. Ömer Mahir Alper, *Akılın Hazinesi: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*, (İstanbul: Kitabevi, 2004), 197 s. 2. Fatma Zehra Pattabanoglu, İbn Kemmûne ve Felsefesi, (Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi, 2007), 251 s. Bunun dışında İbn Kemmûne ile ilgili yapılan diğeri ilmi çalışmalara ilerleyen bölümlerde yer verilecektir.

⁴ İzzüddeve Sa'd b. Mansur b. Sa'd el-İsraili el-Bağdadî İbn Kemmûne, *Tenkîbu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs*, thk. Muhammed Kerimi Zencani Asl, (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2004), 206-234.

⁵ Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed en-Nesefi, *Tebisiretü'l-edille fi usulî'd-din*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2: 35.

kısmi de olsa bir farklılığın olduğu bizzat Kur'an'dan⁶ anlaşılmaktadır. Eş'arî nebiyi Allah'ın mesajını kullara ulaştıran şekilde tanımlarken her resûlün nebi, her nebinin resûl olmadığını belirtir.⁷

Allah peygamberlerin elçilik görevine vurgu yapar. Resûl için Kur'an-ı Kerîm'de hem resûl⁸ hem de mürsel⁹ kullanılır. Eş'arî de¹⁰ Neseî de¹¹ insanların akılla anlamakta zorlandıkları hususları açıklamak üzere gönderilen elçi üzerinde dururlar.

Bazı âyetlerde peygamberlerin çarşıda ve pazarda yürüyen diğer insanlar gibi olduğu¹² ve onların da eşlerinin ve çocuklarının bulunduğu¹³ ifade edilerek vahye muhatap olan insanların şeriatî uygulaması noktasında peygamberlerin beşer olmalarında¹⁴ birtakım hikmetlerin olduğuna işaret edilir.¹⁵

Allah'a nispetle anlamın intikalini anlatan vahiy,¹⁶ sadece İslâm dinine ait olmayıp Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta da bilinen bir kavramdır. İslâm'ın nâzil olduğu ortamda özellikle kelâm ilmi çerçevesinde vahiy ile ilgili bazı şartlar sayılmaktadır.¹⁷

Allah, Kur'an'da peygamberlerini çeşitli mucizelerle desteklediğini¹⁸ beyan eder. Bu doğrultuda elçi olarak gönderilen peygamberlerine mucizeler verilir.¹⁹ Bunlar bir peygamberin iddiasının doğruluğunu gösteren en büyük delil ve alamet sayılır.²⁰ Nübüvvet-mucize ilişkisinde Kur'an'ın mucizevî yönü ayrıca önemlidir.²¹

Kur'an'da geçen "ictebâ", "istefâ" ve "ihtiyâr" kavramları peygamberlerin belli özelliklere sahip olduğunu gösterir. Bu yönüyle peygamberlik Allah'ın seçkin kullarıyla²² ilgili olup Allah peygamberliği dilediği yere vereceğini beyan eder.²³

Kelâmcılar tarafından ele alınan konulardan biri de, peygamber olmak hususunda insanın kesbinin etkisi veya vehbî olması meselesidir. Mâtürîdî'ye göre peygamberlik, Allah'ın insanlar arasından birisini özel bir seçime tabi tutarak görevlendirmesidir.²⁴ Bâtûnîliğe göre peygamberlik

⁶ el-Hâcc, 22/52.

⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî İbn Furek, *Mücerred makalati's-seyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1987, 174.

⁸ el-Bakara, 2/87, 101, 143; Âl-i İmrân, 3/32, 53, 81.

⁹ el-A'râf, 7/75; er-Ra'd, 13/43.

¹⁰ İbn Furek, *Mücerred makalati's-seyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 174.

¹¹ Neseî, *Tefsiretü'l-edille*, 2: 5.

¹² el-Furkân, 25/20.

¹³ er-Ra'd, 13/88.

¹⁴ el-Kehf, 18/110.

¹⁵ Neseî, *Tefsiretü'l-edille*, 2: 1.

¹⁶ el-Kasas Sûresi: 29/7; en-Nahl Sûresi: 16/68; el-Kasas Sûresi: 29/7; en-Nahl Sûresi: 16/68; ez-Zilzal Sûresi: 99/5; Fussilet Sûresi: 41/12.

¹⁷ Cemalettin Erdemci, "Kelâm İlminde Vahiy" *Milel ve Nihal*, 8/1 (2011): 120.

¹⁸ Örnek olarak bk. Hûd, 11/103; Şuarâ, 26/67, 121; Kasas, 28/36; Sebe', 34/15; Zâriyât, 51/37; Kamer, 54/2, 15. Mucize konusunda daha geniş bilgi için bk. Osman Karadeniz, "Kelâmcılara Göre Kur'an-ı Kerîm'in İcâzı Meselesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1986): 135-146.

¹⁹ Neseî, *Tefsiretü'l-edille*, 2: 38-40.

²⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11: 451.

²¹ İbn Fûrek, *Mücerred makalat*, 178-179; Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *Şerhu'l-makasid*. (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 3: 273.

²² Bk. Âl-i imrân, 3/33; el-A'râf, 7/144; el-En'âm, 6/87; Yûsuf, 12/6; Tâhâ, 20: 13.

²³ el-En'âm, 6/124.

²⁴ Mâtû'ridî, *Kitâbu't-tevhîd*, 271-273.

kişiler arasında intikal yoluyla gerçekleştirir.²⁵ Nübüvvetin basit ve süflî olan dünya ile ulvî olan âlem arasındaki iletişim vasıtası olduğuna inanan İslâm filozofları bunun için bazı kesbî hususların geçerli olduğuna inanır.²⁶ Bu tartışmaların ortasında kelâmcılar nübüvvetin vehbîliğine önem vererek bunu Kur'an âyetleriyle desteklemeye çalışırlar.²⁷

İnsanın ilahî bilgiye muhtaç olduğu noktasında kelâm ekolleri arasında bir icmâdan söz etmek mümkündür.²⁸ Kelâmî ihtilaflar, Allah'ın fiili olmak noktasında peygamber göndermenin gerekliliğini yorumlarken kullanılan kavramlar ve argümanlarla ilgili olmaktadır. Allah'ın fiili olmak bakımından ehl-i sünnet kelâmcıları bir zorunluluktan bahsetmeye karşı çıkar, Mu'tezile ise adâlet, salah-aslah prensipleri çerçevesinde Allah hakkında bir vâciplikten bahseder.²⁹

İslâm düşüncesi açısından nübüvvetle alakalı verilen bu genel bilgilerden sonra makalenin konusu ile irtibatı ve asıl mevzu için temel olması bakımından diğer dinlerin düşünürlerinin İslâm'ın nübüvvet anlayışına yönelik polemiklerine dair bazı bilgiler vermek yararlı olacaktır.

B. Nübüvvetle İlgili İlk Dönem Teolojik Tartışmalar

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kelâmcılarla diğer dinlerin düşünürleri arasında karşılıklı reddiye eserlerinin yazıldığı görülmektedir. İslâm'a saldırı niteliğinde kaleme alınan Hıristiyan ve Yahudi polemik yazarlarının eserlerinin sayısı az değildir. Polemik eserlerinin büyük ölçüde İslâm coğrafyasında yaşayan Yahudi ve Hıristiyan düşünürler tarafından kaleme alındığını ifade etmek gerekir. Dahası bu müelliflerin bir kısmı aynı zamanda devlet erkanının işlerini gören görevlilerden oluşmaktadır.

Polemik tarihine Hıristiyanlık açısından bakıldığında, Hz. İsa'nın tabiatı başta olmak üzere pek çok konu ele alınmıştır. İslâm tarihinde ise kelâmî tartışmalar Allah Rasulü'nün vefatı ile vahyin kesilmesinden itibaren başlamıştır.

Kelâm ilmi açısından reddiye geleneği, aynı zamanda teolojik karşılaşmayı ifade etmektedir. Yahudi ve Hıristiyan düşünürler tarafından ortaya atılan çeşitli iddialara karşı kelâmcılar savunma saikiyle de olsa bunlara karşı cevaplar üreterek aslında tevhidin ispatına yoğunlaşmaktadırlar. Hıristiyan apolojistler İslâm'a yönelik oldukça sert, katı ve mesnetsiz bazı ithamlarda bulunmaktadırlar.³⁰

Abbasiler döneminde daha fazla görülen mezkûr teolojik tartışmalarda genellikle nübüvvet ve buna bağlı olarak ilahi kitap öne çıkarılmaktadır. Daha özel olarak ise Hz.

²⁵ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Dârü't-Türas, ts.) 296; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Âfâk'l-Cedide, 1981). 330; Ebû Hamid el-Gazzâlî, *Fedâihü'l-bâtiniyye*, thk. Abdurrahman Bedevi (Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1964) 40-41.

²⁶ İbrahim Medkur, *Fî'l-felsefeti'l-İslâmiyye menbec ve tatbikuh* 3. Bs. (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983) 1: 78-80; Mahmut Kaya, "Farabi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 156.

²⁷ el-En'âm, 6/124; İbrâhîm, 14/11.

²⁸ Mâtu'rîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 279-280; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri Bakillani, *Tembidü'l-evail ve telhisü'd-delâil*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1986/1407), 142; Neseî, *Tebîretü'l-edille*, 2: 1-5.

²⁹ Ebül-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadi Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mustafa es-Sekka, (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963) 14: 65, 81-83.

³⁰ Ömer Faruk Harman, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı", *Asrımızda Hıristiyan-Mu'slu'man Mu'nasebetleri*, (İstanbul, 1993), 101.

Muhammed'in Allah'tan vahiy aldığı ve önceki kutsal metinlerde peygamber olarak müjdenmesi vurgulanmaktadır.³¹

İslâm'ın nübüvvet algısına dair meydana gelen tartışmalarda öne çıkan polemik örneğini Abbasi Halifesi Mehdi (ö. 169/785) ile Nesturi Patriği olarak bilinen Timothy'nin gerçekleştirdiği diyalog oluşturur.³² Timothy ve benzerlerinin iddiaları arasında yer aldığı üzere, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve önceki kitaplarda müjdenmesi gerçek olsaydı, Tevrat'da Hz. İsa'nın müjdenmesi gibi bu bilgi de açık ve kesin bir şekilde yer alırdı.³³ Mezkûr reddiyelere ilave olarak Theodore Ebu Kurra (750-825), Yahya b. Adıyy (893-974) gibi bazı düşünürler tarafından yapılan eleştirileri saymak gerekir.³⁴

Polemik yazarları arasında ilk sırada sayılan eser, Yuhanna ed-Dımeşki'ye aittir. Hz. Muhammed'i yalancı peygamber olarak tavsif eden Yuhanna ed-Dımeşki'ye göre Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamaya yarayacak hiçbir delil bulunmamaktadır.³⁵ Onun İbn Kemmûne ile benzerliği, ikisinin de İslâm topraklarında yaşamaları nedeniyle İslâm'ı iyi bilmeleridir.

Hıristiyan ve Müslüman düşünürler arasında görülen polemikler aynı derecede olmasa da, Yahudi ilahiyatçılar tarafından da ortaya konulmuştur.

Yahudilik-İslâm ilişkisine bir örnek olması bakımından İbn Kemmûne ile emsal ve akran sayılabilecek bazı Yahudi reddiye yazarlarından söz etmek faydalı olacaktır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Yahudilerin müslümanlara cevabı X. yüzyıldan itibaren başlamıştır.³⁶ Yahudi polemik yazarları Saadya Gaon, Judah Halevî, David b. Mervan, Josef b. Abraham, Samuel b. Hofni Kohen, Samuel b. Josef ha-Levi, Moses ibn Ezra, Abraham İbn Davud, Maimodes ve İbn Kemmûne'dir.³⁷ İbn Kemmûne dahil Yahudi bilginlerinin genellikle müstakil bir reddiye yazmak yerine daha çok belli konular üzerinden yaptıkları eleştirilerle karşılaşmaktayız.

Yahudiler tarafından İslâm'a yönelik eleştirilerde daha çok nübüvvet ve Kur'an işlenmektedir.³⁸ Orta çağda yapılan İslâm'a dair tenkitleri bulunan Yahudî bilginlerin başında Karaî bilgin Daniel el-Kumisî (ö. 946), Yefet ben Eli (10. yy), Şlomo ben Yeruhim (10.yy), Yusuf el-Basir olarak meşhur olan Yosef ben Avraham (ö. 1040) gelmektedir. Esasen Yahudi polemik yazarları İslâm ile ilgili eleştirilerinde müstakil eser yazmak yerine eserlerinde bir bölüm ayırmayı tercih etmekte,³⁹ üslup bakımından Müslüman reddiyecilere göre daha sert davranmaktadırlar.⁴⁰

³¹ Fadil Aygân, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşairü'n-Nübüvve*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2017), 484.

³² Newman, *The Early Christian-Muslim Dialogue*, 163-269.

³³ Lejla Demiri, *Muslim-Christian Dialogue in the Eight Century: The Nestorian Patriarch Timothy I and the Abbasid Caliph al-Mahdi*, (Yüksek Lisans Tezi: Pontificia Universita Gregoriana Facolta di Missiologia, 2004), 52-53.

³⁴ Harman, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı", 97-101.

³⁵ N. A. Newman, *The Early Christian-Muslim Dialogue: a Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries, 632-900 A.D.* (Hatfield: Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993), 133.

³⁶ Adem Özen, "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", *Dinân: İlmî Araştırmalar*, 5/9 (2000): 239.

³⁷ Özen, "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", 254-255; Mustafa Göregen, *Müslüman Yahudi Polemikleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 164-168.

³⁸ Özen, "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", 243.

³⁹ Özen, "İslâm-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", 255.

⁴⁰ Özen, "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", 239.

Ebu Yusuf Yakup bin İshak olan Kirkisanî (X. Yuzyıl), orta çağda İslâm dünyasında Karaî din bilginlerinin en çok tanınan ismi kabul edilir.⁴¹ Onun *Kitâbü'l-envar ve'l-merakib* adlı eseri⁴² genel anlamda İslâm ile alakalı olmakla birlikte özel olarak nübüvvet hakkında yazılan eleştirilere örnek verilir.⁴³ Kirkisanî örneğinden de anlaşılacağı üzere, Yahudi bilginlerinin eleştirilerinde Kur'an'ın ilahî kitap olmayacağı, Tevrat'tan kopya edilmesi ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini reddetmek öne çıkarılır.

Yukarıda verilen bilgilere göre, İslâm ile iletişim noktasında Yahudî ve Hıristiyan polemik yazarlarının tartışmalarında farklı bir durumun bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Hıristiyan ilahiyatçıların İslâm'a yönelik eleştirileri ilk dönemlerden itibaren başladığı halde, Yahudi düşünürlerin eleştirileri iki-üç asır sonra ortaya çıkmaktadır.⁴⁴ Aslında Yahudilik ile iletişim Hz. Peygamber döneminden başlamakta, teolojik karşılaşma ise daha geç bir süreçte gerçekleşmektedir. Sonraki dönemlerde bilhassa Şam, Bağdat, Kudüs gibi önemli merkezlerin fethedilmesiyle siyasî ve teolojik karşılaşma daha da artmaktadır. İslâm bilginlerinin Yahudilik eleştirisinde tahrif başta olmak üzere Allah hakkında antropomorfist tasavvurlar ve peygamberlik gibi farklı bazı konuların gündeme geldiği görülmektedir.

C. İbn Kemmûne ve Nübüvvet Anlayışı

1. İbn Kemmûne'nin İlmî Kişiliği

Künye olarak kendisine İzzü'd-devle şanı verilen İbn Kemmûne'nin tam adı, Sa'd b. Mansur b. Sa'd b. el-Hasan b. Hibetullah b. Kemmûne el-İsrâîlî el-Bağdâdî'dir.⁴⁵ İbn Kemmûne'nin Bağdat nispeti onun burada yaşadığını göstermektedir.⁴⁶

Hayatının ilk dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmayan⁴⁷ İbn Kemmûne'nin hicrî 612 (miladi 1215) yılında doğduğu, 683 (miladi 1284) yılında vefat ettiği kabul edilmektedir. Yahudi asıllı olmakla birlikte Yahudilikten ayrılması ile ilgili bazı iddialar dile getirilmektedir.⁴⁸

İbn Kemmûne'nin doğum tarihi 612/1215 yılına denk gelmektedir. Bu da Moğolların Bağdat'ı işgal ederek ele geçirdikleri dönemden öncesini göstermektedir.⁴⁹ Bu da İlhanlıların Bağdat'a hâkim olduğu döneme işaret etmektedir. İlhanlı devlet yöneticileriyle olan münasebeti oldukça sıkı olan İbn Kemmûne onlara ithafen *el-Cedîd fi'l-hikme* ve *Şerhu'l-işârât* adlı iki önemli

⁴¹ Yakup el-Kirkisanî ile alakalı bir çalışma olması bakımından onun Yahudi polemikçiler arasındaki yerini ve İslâm eleştirisinde dile getirdiği konuları yakından görmek için bk. Yasin Meral, "Orta Çağ Karaî Bilginlerinin İslâm Eleştirisi: Yakup el-Kirkisanî Örneği", *Dini Araştırmalar*, 18/45, (2014): 100.

⁴² Yağub Qırqisani, *Kitâbü'l-envar ve'l-merakib*, nşr. Leon Nemoj (New York: The Alexander Kohut Memorial Foundation, 1940), 2. c. 341 s.

⁴³ Göregen, *Müslüman-Yahudi Polemikleri*, 167.

⁴⁴ Ayğın *Son Peygamberi Müjdelemek*, 501.

⁴⁵ İbnü'l-Fuvâtî, *Telhisü Mecmûil Adab*, 4: 159-161.

⁴⁶ Pourjavady-Schmidtke, *a Jewish philosopher*, 3.

⁴⁷ Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish philosopher of Baghdad*, 8.

⁴⁸ Alper, *Aklın Hazreti: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*, 18.

⁴⁹ Moğol büyük hanı Mengü 1253 yılında kardeşi Hülagû'yu İran, Irak ve Anadolu gibi belli başlı bölgeleri ele geçirip Moğollara tabi olarak idare etmesi için görevlendirdi. 1295 yılından itibaren tam bağımsız olarak İran'da kurulan bu devlete İlhanlı (bölge hükümdarı) denilmiştir. 1256'da Alamut kalesini ele geçiren Hülagû ardından Abbasi hilafetini ortadan kaldırarak Bağdat'a da hâkim olur. Bk. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22: 105-108.

eserini bu dönemde yazdığı bilinmektedir.⁵⁰ *Kelimatü'l-vecîze* adlı eserinde kullandığı “İbrahimi” ifadesi, devlet yöneticilerine iyi gözükme çabası olarak görülmektedir.⁵¹

İlhanlılar döneminde İbn Kemmûne'nin hayatı ile ilgili karşımıza çıkan isim, devlet adamı ve tarihçi kimliğiyle bilinen Ebu'l-Muzaffer Alâuddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cuveynî (ö. 681/1283)'dir.⁵² Genç yaşta resmî devlet katipliği görevine gelen Cüveynî, 1256 yılında Hülâgû'nun İran'na gelmesiyle onun hizmetine girer.⁵³ Cüveynî ailesinin önemi zor anlarda İbn Kemmûne'yi koruma altına almalarına dayanır. Nitekim ailenin bürokrasideki etkin rolünün başka bir tezahürü de İbn Kemmûne'ye “izzü'd-devle” ünvanının verilmesidir.⁵⁴

İbn Kemmûne'nin Bağdat'da yaşadığı dönemin Moğolların hakimiyetine rastladığı söylenece de⁵⁵ onun orada bulunduğu günlerin aslında İlhanlılar dönemine denk geldiği daha doğru görünmektedir.⁵⁶ İbn Kemmûne'nin hayatında önemli bir yer tutan⁵⁷ Bağdat'ın bu süreçte henüz Moğol istilasına uğramadığını belirtmek gerekir.⁵⁸ Bağdat'da yolunun İlhanlı devlet adamlarıyla kesişmesi onun eserlerini devlet adamlarına ithaf etmesinden anlaşılmaktadır. İbn Kemmûne'nin yaşadığı devir ve coğrafya, İslâm tarihi açısından önemli kırılmaların ve değişikliklerin meydana geldiği bir tarihi sürece ve bölgeye denk gelmektedir.

Nizâmiye medreselerinde görev alarak ders okuttuğu ile ilgili bir kanıt olmadığını söyleyenlerle birlikte⁵⁹ bunun aksini iddia edenler de bulunmaktadır. Örneğin onun *et-Tenkîhât fî şerhi't-tehvîhât* adlı eserini 667/1268 tarihinde Bağdat Nizamiye Medresesi'nde yazdığı kabul edilmektedir.⁶⁰

Mantık ve felsefe ile birlikte tıp ve kimya ile de meşgul olan⁶¹ İbn Kemmûne'nin ilmi kişiliğinin oluşmasında, İbn Sina (ö.1037), Ebû'l-Berakât el-Bağdâdî (ö.1152), Şihâbuddîn es-Suhreverdî (ö.1191), el-Gazzâlî (ö.1111) ve Fahrettin er-Râzî (ö. 1210) gibi müslüman ilim adamlarının etkisinden söz edilmektedir. Özellikle İbn Sinâ epistemolojisine kelâm rengini kattığı kabul edilmektedir.⁶² Ayrıca İbn Kemmûne'nin kendisinden sonra gelen bazı isimleri etkilediği

⁵⁰ Eserlerini İlhanlı devlet idarecilerine ithaf eden İbn Kemmûne'nin (Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish philosopher of Baghdad*, 34) İlhanlı devlet yetkilileriyle olan yakın münasebeti ona has bir durum olmayıp benzer bir ilişkinin Kutbuddîn Şîrâzî ve Adududdin el-İcî başta olmak üzere pek çok İslâm düşünürü ve bilgini tarafından sürdürüldüğünü görmek mümkündür. Bk. Arıcı, “İbn Kemmûne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi”, 46.

⁵¹ Langemann, “İbn Kemmûne'nin el-Kelîmâtü'l-Vecîze'sinde Nefs”, 26.

⁵² Dede ve babasıyla başlayan bürokratik aile yaşamını, keskin zekasıyla uzun süre devam ettiren Cüveynî'nin ve ailesinin Moğollar dönemindeki durumları ile ilgili detaylı bilgi için bk. Orhan Bilgin, “Cüveynî, Atâ Melik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 140-141.

⁵³ Bilgin, “Cüveynî, Atâ Melik”, 8: 140-141.

⁵⁴ Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish Philosopher of Baghdad*, 14.

⁵⁵ Berhah, “İbn Kemmûne'ye Göre Nefsın Bilgisi”, 638-648.

⁵⁶ Arıcı, “İbn Kemmûne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi”, 45; Yasin Meral, “Yahudi Âlim İbn Kemmûne'nin (ö.1286) Kur'an'ın İcazıyla İlgili Değerlendirmeleri”, *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, 2016, 373.

⁵⁷ Pourjavady-Schmidtke, *a Jewish philosopher*, 3; Perlmann, *Sa'd b. Mansur Ibn Kammuna's Examination of the Inquiries into the Three Faiths*, ix.

⁵⁸ Moğol istilası ve sonrasında Abbâsi devletinin yıkılması ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Hacı Ahmet Özdemir, “Moğol istilası ve Abbâsi Devleti'nin yıkılışı (Çengiz ve Hülâgu dönemleri) (616-656/1219-1258)” Doktora: Marmara Üniversitesi, 1997, 237 s.

⁵⁹ Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish Philosopher of Baghdad*, 15; Pattabanoğlu, “Gazzalî'den Sonra İslâm Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi”, 52-53.

⁶⁰ Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish Philosopher of Baghdad*, 63, (bk. Dipnot 1'deki açıklama)

⁶¹ Aydın Topaloğlu, “İbn Kemmûne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 127-129.

⁶² Alper, *Aklın Hazretti: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*, 25.

görülmektedir. Bu isimlerin başında Eş'arî kelâmcısı olarak bilinen Celâleddin ed-Devvânî gelmektedir.⁶³ Devvânî'nin özellikle tevhîdin ispatı hususunda ondan istifade etmesi⁶⁴ İbn Kemmûne'nin İslâm düşüncesi üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Onun akıl-vahiy ilişkisine dair değerlendirmeleri felsefeci kimliğiyle birlikte kelâmcılığını da dikkate almak gerektiğini hatırlatmaktadır.⁶⁵ İbn Kemmûne'nin adı geçen İslâm düşünürlerini anmasını, onlardan etkilenmekten ziyade müslümanlar arasında ihtilaf olduğuna yönelik çabasının bir sonucu olarak okumak daha doğru görünmektedir.

Felsefeciliğiyle alakalı olarak onun Gazzâlî sonrasında etkili olduğu kabul edilir. İbn Sina'nın bütün eserlerine vâkıf olan⁶⁶ İbn Kemmûne işrâkî geleneğe tabidir.⁶⁷ Özellikle Şîrâzî'nin öğrencilerine İbn Kemmûne'nin eserlerini okumalarını tavsiye etmesi⁶⁸ hem filozof kimliğine hem de Müslüman ilim adamları arasındaki yerine dair önemli bir referans olmaktadır. Yine nübüvvetle alakalı görüşlerinde Fahrettin er-Râzî'ye atıflarda bulunması⁶⁹ İbn Kemmûne'nin kendisinden önceki kelâmcıları ve onların görüşlerini bildiğine delil olarak sayılabilir.

İbn Kemmûne kaleme aldığı eserleri, görüşleri, ilmî kişiliğiyle etkili bir isimdir. Birçok eseri bulunan İbn Kemmûne'nin en önemli çalışmaları felsefe alanında yoğunlaşmaktadır. Nitekim o, 13. asrın seçkin bir bilgini ve Yahudi bir filozof⁷⁰ olarak temayüz etmekte, hakkında yapılan çalışmalar⁷¹ onun bu husustaki konumunu ve önemini göstermektedir.

İbn Kemmûne'nin kelâmî konulara dair dile getirdiği hususlar onun bu alanda iyi bir eğitim aldığı göstermektedir. Dinler tarihi ve kelâm ilmi açısından İbn Kemmûne denilince, *Tenkîhu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs* adlı eseri öncelikle akla gelmektedir. Özel olarak felsefe alanına hasrettiği ve kapsamlı bir eser olarak kabul etmemiz gereken çalışmaları arasında *el-Cedid fi'l-hikme* önemli bir yere sahip olmaktadır.⁷²

Yirmiye yakın eseri bulunan İbn Kemmûne'nin İran, Irak ve Türkiye başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerde eserleri bulunmaktadır.

⁶³ Schmidtke, Pourjavady, *a Jewish Philosopher of Baghdad*, 23-28) Pattabanoğlu, "Gazzalî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi", 57; Fatma Betül Taş, "Yahudi Asıllı Mühtedî Bilgin Samuel bin Yahyâ el-Mağribî'nin (ö. 1175) Yahudiliğe Reddiyesi: İfhâmü'l-Yehûd", *Dinî Araştırmalar*, 18/47, (2015): 137-141.

⁶⁴ Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish philosopher of Baghdad*, 37.

⁶⁵ Alper, *Aklın Hazze: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*, 110.

⁶⁶ Pattabanoğlu, "Gazzalî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi", 50-51.

⁶⁷ Pattabanoğlu, "Gazzalî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi", 60.

⁶⁸ Pourjavady-Schmidtke, *a Jewish Philosopher of Baghdad*, 35.

⁶⁹ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 248.

⁷⁰ Moshe Perlmann, *Ibn Kammuna's Examination*, ix.

⁷¹ Fatma Betül Taş, "Yahudi Âlim Sa'd b. Mansûr İbn Kemmûne'nin Beşâ'uru'n-Nubuvve ile İlgili Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1, (2017): 47-67; İnsiye Berhah, "İbn Kemmûne'ye Göre Nefsin Bilgisi", trc. Murat Demirkol, Mahmut Caduk, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (2014): 638-648; Fatma Zehra Pattabanoğlu, "İbn Kemmûne'nin Varlık Anlayışı", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (2014), 212-235; Fatma Zehra Pattabanoğlu, "Gazzalî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, (2011): 47-63; Mustakim Arıcı, "İbn Kemmûne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2011): 41-78; Yasin Meral, "İbn Meymûn'un Yemen Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54:2 (2013): 1-48. Perlmann, *Sa'd b. Mansur Ibn Kammuna's examination of the inquiries into the three faiths*, 115; Müfit Selim Saruhan, "İbn Kemmûne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005): 289-300.

⁷² İbn Kemmûne'nin en hacimli çalışması olan ve felsefe konularını geniş bir şekilde ele aldığı eserinin iki ayrı baskısı mevcuttur: 1. *el-Cedid fi'l-hikme*, thk. Hamid Mer'id Kübeysi, (Bağdad: Câmîiatu Bağdad, 1982), 637 s.; 2. Moshe Perlmann, *Sa'd b. Mansur Ibn Kammuna's examination of the inquiries into the three faiths: a thirteenth century essay in comparative religion*, (California: University of California, 1967), 118 s.

2. İbn Kemmûne'nin *Tenkîhu'l-Ebhâs* Adlı Eseri ve Nübüvveti Değerlendirmesi

Tenkîhu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs adlı eserinin Arapça baskısının⁷³ yanı sıra, daha önce 1967 yılında Moshe Perlman tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek Arapça edisyon kritiği yapılmıştır. Eserin özelliklerinden birisi, esere hamdele ve salvele ile başlanmasıdır.⁷⁴

Peygamberlik hakkında farklı anlayışları ve eleştirileri sistematik olarak sunması, İbn Kemmûne'nin eserine ve kendisine gösterilen ilgiyi artırmıştır. Mukaddimede ifade ettiği gibi, nübüvvetle alakalı ortaya çıkan tartışmalar kendisini böyle bir eser yazmaya sevk etmiştir. Eserin amacını Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinlerinin nübüvvet anlayışlarını ortaya koymak şeklinde belirlemiştir. Konuyu ele alırken söz konusu dinlerin kronolojisini esas alarak sırasıyla inceleyeceğini ifade etmiştir.⁷⁵ Nitekim eser vahiy ve peygamberlerin verdiği bilgiler üzerine kurgulanmıştır. Nübüvvet savunmasını yaparken, her dinin kendi din bilginlerinin delillerini kullanmaya çalışmıştır. Buna göre eserinde objektif olmak istediğini beyan eden İbn Kemmûne, bu üç dine yöneltilen eleştirileri ele almıştır.

Tenkîhu'l-ebbâs ile ilgili başka önemli bir husus, İbn Kemmûne'nin 679/1280'de tamamlaması ve bunun son eseri⁷⁶ olarak kabul edilmesidir. İçinde yetiştiği kültürün etkisini onun ilmî kişiliğinin oluşmasında görmek mümkündür. Yine de yer yer kendi özgün kişiliğini ve dinî aidiyetini arka plana atmadığına şahit olunmaktadır. Hıristiyanların teslîs inancını ve Mecusiliğin düalist tanrı anlayışını yorumlayarak onların tevhid inancına sahip olduklarını savunması⁷⁷ buna örnek olarak verilebilir. Fakat teslîs ve düalizmi tevhid kapsamında görmesi oldukça ilginçtir. Bu bir tür dinî aidiyetin ötesine geçen bir yaklaşım olarak kabul edilebileceği gibi, İbn Kemmûne özelinde dinî çoğulculuktan bahsetmeye imkan vermesi bakımından önemlidir. Bu söylemiyle birlikte onun mezhebî aidiyetini terk etmemesi, yer yer İslâm'ın peygamberi hakkında ağır eleştirilerde bulunması, bu yönde bir değerlendirmede bulunmanın önünde engel olmaktadır.

Tenkîhu'l-ebbâs'ın sistematik yapısından söz etmek gerekirse eser dört bölümden oluşmaktadır; birinci bölümde din ve peygamberlik bağlamında nübüvvetin hakikati, kısımları, ispatı ve bağlı diğer konularla ilgili genel bilgiler verilir.

İkinci bölümde Yahudiliğin peygamberlik anlayışı işlenir.

Üçüncü bölümünde Hıristiyanlığın peygamberlik anlayışı incelenir, Hz. İsa ve İnciller ile ilgili bazı bilgiler aktarılır.

Dördüncü bölümü İslam dinine ayıran İbn Kemmûne, burada Hz. Muhammed'in risâleti üzerinde durur. Bu bağlamda kelâmcıların konuyla ilgili kanaatlerini vererek tenkitlerini ortaya koyar.

Mensubu olduğu Yahudilik ile ilgili Müslümanların iddialarına karşı kendi dinini savunan İbn Kemmûne, Hıristiyanlık hakkında gündeme gelen iddialar karşısında da müdafaada bulunur. İbn Kemmûne'ye göre Hıristiyanların teslîs iddiası sadece lafzî bir seviyede kaldığından gerçekte onlar muvahhittirler. Onların bu durumu Müslümanların zâtın teklîğine rağmen Allah'a izafe edilen kadîm sıfat anlayışları gibidir. Müslümanların cismânî mânalar taşıyan haberî sıfatları te'vil

⁷³ İzzüddeve Sa'd b. Mansur b. Sa'd el-İsrailî el-Bağdadi İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs li' l-mileli's-selâs*, (Tahran, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2004/1383).

⁷⁴ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 87.

⁷⁵ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 87-88.

⁷⁶ Arıcı, "İbn Kemmûne", 49.

⁷⁷ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 258-259.

etmeleri gibi Hıristiyanlar da bu inançlarını te'vil ederek aslında onların teslîs inancından beri olduklarını kabul etmek gerekir.⁷⁸

Eserin dördüncü bölümünü İslâm'a ayıran İbn Kemmûne'nin İslâm'ı değerlendirme biçimiyle birinci bölümde ele aldığı nübüvvet yorumu arasındaki yaklaşım farklılığı açık bir şekilde görülmektedir. Birinci bölümde objektif davrandığını görmek mümkün olsa da, İslâmiyet'e ayırdığı son bölümde bu tavrını terk ederek bazen tarafgir bir üslup benimsemektedir. Burada kelâmcıların konuyu ele alma biçiminden ilham aldığını hissettirmekle birlikte, bazı şüpheli durumları varsayılan sorular üzerinden dile getirdiğini görmek zor olmamaktadır.

Dördüncü bölümde kendi algısından ziyade Müslümanların Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğu hakkında dile getirdikleri deliller üzerinde duracağını bizzat ifade etmektedir.⁷⁹ Müslümanların ittifak ettikleri hususları sıralayan İbn Kemmûne, öncelikle Abdülmuttalip oğlu Abdullah oğlu Muhammed'in son peygamber olduğu, onun getirdiği dinin önceki bütün dinleri neshettiği ve kıyamete kadar varlığını sürdüreceği hususunda bir ortak kanaatin bulunduğunu zikretmektedir.

Hz. Musa'ya Tevrat'ı, Hz. İsa'ya İncil'i vererek bu ikisini de peygamber olarak gönderen Allah'ın yine peygamber olarak seçtiği Hz. Muhammed, Hz. Musa'dan önce de sonra da başka peygamberlerin bulunduğu inanmaya davet etmektedir. Farz olan ibadetler, âhîret ve âhîret halleri itikadî hükümler olarak Müslümanların ittifak ettiği diğer hususları oluşturmaktadır.⁸⁰

İslâm'da Allah'ın zâtı hakkında ihtilaf edildiğini belirten İbn Kemmûne burada sözü Mücessime'ye getirir. İmânın hakikati ve mahiyeti, imâmet gibi diğer kelâmî problemlere yer vererek⁸¹ bu hususlarda Müslümanların çeşitli ihtilaflarının bulunduğundan söz eder.

Aslında bu söylemlerin ve verdiği örneklerin ötesinde İbn Kemmûne'nin Hz. Peygamber'in elçiliğini inkâr ettiğini ifade etmek gerekir. Nitekim eserinde ele aldığı konular ve özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliği ile alakalı söyledikleri Bağdat halkı tarafından tepkiyle karşılaşır, bundan dolayı öldürülme tehlikesi yaşar.⁸² Bu olayın dinî olmaktan ziyade politik nedenlere dayandığını dikkate alarak yapılan yorumlar da bulunmaktadır.⁸³

Tenkîhu'l-ebbâs'a yönelik tenkitlerin sadece Müslüman düşünürler tarafından yapılmadığı görülmekte, Yahudi ve Hıristiyan teologlarca yazılan reddiyeler de bulunmaktadır. Esere gösterilen ilgide Batı ilim dünyası, İslâm dünyasından önde görünmektedir. Bu ilginin azlığı irdelendiğinde Müslüman düşünürler tarafından yazılan iki önemli reddiyenin kaybolması bir sebep olarak gösterilebilir.⁸⁴

Buna göre müslüman olmayanlarca yazılan reddiyeler sayıca daha fazla olmuştur. Hıristiyan din bilgini olan İbn Mahrûme, *Tenkîhu'l-ebbâs'*in nüshalarından birinin kenarına düştüğü

⁷⁸ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 258-259.

⁷⁹ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 206.

⁸⁰ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 203-204.

⁸¹ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 206.

⁸² İbnü'l-Fuvâtî, *Telbisü mecmâil adâb*, 4: 161; Pourjavady, Schmidtke, *a Jewish philosopher of Baghdad*, 10-17; Perlmann, *Ibn Kammuna's examination*, x.

⁸³ İzzüddeve Sa'd b. Mansur b. Sa'd el-İsrailî el-Bağdadi İbn Kemmûne, *Bir Yahudi Filozofun Kaleminden Üç Din, Üç Peygamber-13. Yüzyıl Klasığı*, trc. Ali Osman Kurt (Ankara: Eskiye Yayınları, 2017), (Mütercim'in önsözünden)

⁸⁴ İbnü'l-Fuvâtî, *Telbisü mecmâil adâb*, 4: 160; Pattabanoglu, "Gazzâlî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi" 60.

haşiyede özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgili bölümleri dikkate almış, İslâm ile ilgili bölümlere dair bir şey yazmamıştır.⁸⁵

İbn Kemmûne eserinde üç din hakkında çeşitli yorumlar yaparken, bu dinlere milel (dinler) kategorisinde yer vermektedir.⁸⁶ Öte yandan bu üç din dışında herhangi bir inanç grubundan söz etmediğinden mezkûr gelenekte geçerli olan “milel ve nihâl/dinler ve mezhepler”den sadece milel kısmını alarak nihâl’i dışarda tuttuğunu göstermektedir.

a. İbn Kemmûne’ye Göre Nübüvvetin Hakikati, Kısımları, Varlığı ve Faydaları

Nübüvvetin ispatı konusunda hayli çaba gösterdiği anlaşılan İbn Kemmûne, insanın akli melekelerinin olgunlaşmadığı dönemlerde öncelikle duyu organlarının yaratıldığını ve işlevsel hale geldiğini söyler. Duyu organlarının her birinin kendine ait bir alana vakıf olacağını belirten⁸⁷ İbn Kemmûne burada kelâmın bilgi teorisine mutabık davrandığını gösterir. Böylece o, aklın dışında ve ötesinde nübüvvet sayesinde ortaya çıkan başka bir alana dikkat çeker. Ona göre vahiy bilgisine muhtaç olan akıl, vahiy olmadan o bilgilere ulaşamamaktadır. Bu yaklaşımıyla İbn Kemmûne peygamberliğin zorunluluğunu savunduğunu ortaya koyar.

İnsanın potansiyelinin aşamalı olduğunu savunan İbn Kemmûne’ye göre birey temyiz aşamasından sonra yeni bir aşamaya geçerek akıl gücü ile tanışır. Bir üst derece olan bu aşamada akıl gücüne kavuşan insanın bu imkanının ve potansiyelinin, duyu organlarından ve temyiz gücünden farklı olduğunu vurgulayan İbn Kemmûne, bu güç sayesinde insan daha önce elde edemediği ve algılayamadığı bazı mümkün ve zorunlu durumları anlamaya başlar.⁸⁸ Böylece İbn Kemmûne bilgi konusunda duyu, akıl ve vahiy arasında bir ayrımın bulunduğunu açıkça ifade eder.

İbn Kemmûne’ye göre nübüvvet sayesinde insan, akıl aracılığıyla bilinmesi imkânsız olan gayb âlemine ait bilgiler elde eder, geçmiş ve geleceğe dair bazı malumatı öğrenir. Vahiy, insanın en özel bilgileri elde etmesine imkân verir.⁸⁹ Dolayısıyla duyu organları temyiz gücünün alanından habersiz; temyiz kuvveti de aklın alanından habersiz olur. İbn Kemmûne, Peygamberliği ve onun verdiği haberlerin gerçekliğini reddeden inkârcıların bu tutumunun sebebinin nübüvvetin verdiği bilgilerin tadını bilmemelerine bağlar. Dolayısıyla peygamberlik gerçeğinden habersiz olan birisinin vahyi inkâr etmesi vahyin varlığını ortadan kaldırmaz.⁹⁰

İbn Kemmûne’de görülen insanın bilgiye ulaşma yolunda karşılaştığı aşamalı gelişim, insanın yaratılışına bağlı olarak Allah’ın kullarına bahsettiği nimetler olarak kabul edilmektedir. Böylece o, insanın peygamberlik kurumuna duyduğu ihtiyacı aklen temellendirmek istemektedir. Bu çerçeveyi belirledikten sonra, insanın bilgiye ulaşmada sahip olduğu mezkûr imkânların mutlak olmadığına dikkat çekerek bunun dışında başka bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu söylemek istemektedir. Böylece insanın duyu ötesi âleme ulaşmasının gerekliliğine ve bunun bir ihtiyaç

⁸⁵ Mark N. Swanson, “İbn al-Mağrûma,” *Christian-Muslim Relation a Bibliographical History* (Leiden: E. J. Brill, 2003), 63-66.

⁸⁶ İslâm düşünürlerinin dinî inanç grupları ile mezhepleri taksim ederken milel ile hak dinleri kastetmelerine uygun olarak (Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30: 58) İbn Kemmûne’nin bu başlığı tercih ettiği görülmektedir.

⁸⁷ İbn Kemmûne, *Tenkîhu’l-ebbâs*, 89.

⁸⁸ İbn Kemmûne, *Tenkîhu’l-ebbâs*, 90.

⁸⁹ Vahyin insanı fiziki imkânlarının ötesine ulaştıran ilahi bilgi kaynağı olduğu gerçeği Yahudilik’te peygamberlik bağlamında dile getirilen ve kabul edilen bir husustur. Bk. Ömer Faruk Harman, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 9/Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, (1995): 130-145.

⁹⁰ İbn Kemmûne, *Tenkîhu’l-ebbâs*, 90.

olduğuna dikkat çekmektedir. Fizikî âleme dair bilgi bu çerçevede oluşsa da insan fizik ötesi âlem hakkında sınırlı ve kusurlu kalmaktadır. İşte bu noktada insan için başka bir bilgi gücü olan nübüvvet söz konusu olmaktadır.

Buna göre İbn Kemmûne Allah'ın kullarına gönderdiği peygamberlerin insanlar için bazı faydalarını şöylece sıralar:⁹¹

1. Peygamberler, nelerin ibadet olduğunu ve nasıl yapılacağını açıklarlar.
2. Bir takım beşerî zafiyetleri bulunan insan peygamberler aracılığıyla bunlara karşı uyarılmaya ihtiyaç duyar.
3. Hayır ve şer fiilleri hakkında belli ölçüde fikir sahibi olabilen insan, bunların ahirette sevap ve ceza konusu olmasını ancak peygamber sayesinde öğrenebilir.
4. Allah'ın fiilleri üzerinden istidlallerde bulunarak öğrenebildiğimiz bir iki sıfat haricinde diğer ilahi sıfatların bilinmesi vahiy aracılığıyla mümkün olur.
5. Peygamber gönderilmeseydi Allah'a kulluk ile meşgul olan insan bunun fazla olup olmadığı; itaati terk ettiğinde bunun bir cezasının uygulanıp uygulanmayacağı hususunda bir korku ve tereddüt içinde kalır.
6. Gerçekte çirkin olmayan ancak insana çirkin görünen bir fiildeki bu karmaşıklık peygamberlik sayesinde giderilmiş olur.
7. Allah'ın kâinata yarattığı şeyler arasında farklı özelliklerinin bulunması ve bunu aklın kavramasının zor olması nedeniyle aklın ötesinde yüce bir kaynaktan beslenmeye ihtiyaç duyar.
8. Bazı astronomik olaylar uzun zamana yayılarak gerçekleştiğinden bunu anlamak için insanın ömrü yeterli olmadığına göre akıl aracılığıyla bilmek imkânsız olur.
9. Bazı sanatsal öğretiler sadece akılla bilinmeyeceğinden insanlığın başlangıcında bunlar vahiy aracılığıyla öğrenilir.
10. İyi bir yaşam sürdürebilmek için ahlâk ve siyaset gibi medeni birçok hususun öğrenimi peygamber aracılığıyla mümkün olur.
11. Yaratılışı itibarıyla sosyal bir varlık olan insanlar, birbirine muhtaç olmaları ve rekabet; buna bağlı olarak ortaya çıkan savaşlara karşı bir yasa koymak peygamber sayesinde olabilir.
12. İnsanlığın yaşam ilkeleri insanın kendisine bırakılsaydı her grupta ve toplumda farklı şeriatler ortaya çıkar, böylece ortak kanunlara bağlı ümmet unsuru yok olurdu.
13. İnsanın aklına uyararak yaptığı şeyler alışkanlık haline gelmiş fiillerdir. Bu tür fiiller ile kalbinde büyük bir saygı ile yer alan yüce bir varlığa yapılan ibadetler birbirinden farklılık arz eder.
14. Akıllar birbirinden üstün olsa da herkesin mükemmelliği yakalaması için akıldan çok daha üstün ve yüce olan vahyin gönderilmesi gerekir.
15. Ruh ve bedenden oluşan insanın kendisine lider kabul ettiği hiçbir şey, onun bu iki yönünü esas alarak ona hitap edememektedir. Hâlbuki peygamberler insanlığın öncüsü ve önderi olarak insanın bu iki boyutunu dikkate alarak ona hitaplarda bulunurlar.

Peygamberlerin derece bakımından birbirlerinden üstün olabileceklerini belirten İbn Kemmûne'ye göre peygamberler haberi Allah'tan almaları yönüyle özel bir statüye sahip olurlar.⁹²

İbn Kemmûne peygamberler hakkında on mertebeden söz etmektedir:

1. Peygamberin rüya görmesi ve rüyada gördüklerinin kendisine açıklanması,
2. Söyleyeni görmeden rüyada açık ve anlaşılır bir ses işitmesi,

⁹¹ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 116-119.

⁹² İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 91.

3. Rüyada birisinin kendisiyle konuşması,
4. Rüyada bir meleğin kendisiyle konuşması,
5. Rüyada Allah'ın kendisine hitap ediyormuş gibi işitmesi,
6. Yakaza halinde (uyanıkken) vahiy alması ve misaller görmesi,
7. Yakaza halinde bir ses duyması,
8. Bir insanın uyanıkken kendisine hitap etmesi gibi görmesi,
9. Bir meleğin uyanıkken kendisine hitap ettiğini görmesi,
10. Uyanıkken Allah'ın kendisine seslendiğini görmesi.⁹³

Peygamberlerin mertebeleriyle alakalı dile getirdiği hususlar ortalama bir kelâm kitabında da geçmesi bakımından önemlidir.

İbn Kemmûne, peygamberliği kabul edenlerin görüşleriyle ilgili üç farklı gruptan bahseder: Birinci grupta olanlar peygamberler için âlim olmayı şart koşarlar.

İkinci gruptakiler nübüvveti insan tabiatında bulunan bir olgunluk olarak görürler. Bu olgunluk belli bir riyazet sonrasında ortaya çıkacağı için nübüvveteye uygun olan ve gerekli alt yapısı olan herkes peygamber olabilir.

Üçüncü ve son grupta olanlara göre ise, nübüvvet sadece kemal ve fazilet içinde olanlar için geçerli olur.

b. Vahyin Mahiyeti ve Çeşitleri

Kur'an âyetlerinden de anlaşılacağı üzere⁹⁴ farklı vahiy çeşitleri bulunmakta, bunlardan birini de peygamber aracılığıyla insanlara gelen vahiy oluşturmaktadır.⁹⁵ Vahiyden dolayı peygamberler ontolojik olarak beşer statüsünde olup Allah'ın bir parçası sayılmazlar.⁹⁶

Kurumsal olarak peygamberlik ve onunla ilgili olan vahiy konusu başından beri Yahudilik'te de bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Yahudilik'te vahiy özellikle Tevrat ile ilişkilendirilmiş, nübüvvet ise İsrailoğulları ile alakalı olarak değerlendirilmiştir.⁹⁷

İbn Kemmûne, vahiy şekillerini dört kısma ayırarak İslâm kaynaklarında geçen vahiy çeşitlerini saymaktadır. Buna göre İbn Kemmûne, uykuda, uyanıkken, melek veya başka bir varlık aracılığıyla ve aracısız olmak üzere dört çeşit vahiy şeklinden söz etmektedir.⁹⁸

Vahyin bilgi değerine sahip olması bağlamında kelâmcılar ve filozoflar bilginin ne olduğunu, değerini ve kaynaklarını ele alma ihtiyacı duymuşlardır. Felsefeciler ve kelâmcılar epistemoloji meselesini çeşitli mülâhazalarla farklı açılardan ele almakla birlikte, kelâm ekolleri önemli ölçüde aynı düşünmüşlerdir. Burada en önemli husus, bilginin kaynakları ve bu şekilde elde edilen bilginin değeri yani bağlayıcılığı olmuştur. Bilgi konusu kategorize edilirken kaynakların

⁹³ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 96.

⁹⁴ Kur'an'da, Allah'ın insanlara yönelik hitabının (vahiyetmesi), üç şekilde gerçekleşeceği anlatılır. Bk. eş-Şûrâ 42/51. Buna göre, vahiy yoluyla konuşma diyebileceğimiz birinci yöntem, arada bir elçi bulunmaksızın elçinin kalbine ilka edilmesinden ibarettir. İkinci yöntem, Allah'ın Hz. Musa ile hitabında (el-Kasas 28/30) olduğu gibi perde arkasından konuşmaktır. Üçüncü vahiy türünde ise Allah'ın melek gönderip peygamberine vahiyetmesidir. Bu üçüncü vahiy türü aynı zamanda bütün insanlara yönelik olan Allah'ın din ve şeriat göndermesi anlamını kapsamaktadır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42: 440.

⁹⁵ Abdülgaffar Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 47-48; Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", 42: 440-443.

⁹⁶ Şaban Ali Düzgün, "Kur'an'ın Oluşumu (Vahiy Su'reci)", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007): 8.

⁹⁷ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2008) 129.

⁹⁸ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 93-94.

ve sebeplerin de kategorize⁹⁹ edilebilmesinin imkânı ve zorunluluğu gündeme gelmiştir. Yaradılış ile ilgili ve sonradan kazanılan (mükteseb) olmak üzere iki çeşit akıldan bahsedilmesini, kelâm bilginleri arasında kabul edilmesi bağlamında¹⁰⁰ kaydetmek gerekir.

Akıl-vahiy ilişkisine dair tartışmalarda öne çıkan hususlardan biri de mahiyet itibarıyla aklın kendisinin bilinmesi mümkün olmasa bile işlevi ve maksadı açısından anlaşılabilirliği¹⁰¹. Diğer bilgi elde etme yollarının da değerlendirilmesine olanak sağlayan hiç şüphesiz akıldır. İşlevsel hale gelmeyen ve ihmal edilerek değerlendirilmeyen akıl bu özelliğini kaybeder.¹⁰² Buna göre akla sahip olmaktan veya onun ne olduğundan ziyade akılı kullanmak önemlidir. Bi'l-kuvve olan değil bi'l-fiil olan akıl sayesinde yücelen insanın sahip olduğu akılı kullanmaması durumunda o, diğer varlıklardan ayırıcı özelliğini yitirmiş olur.¹⁰³

İbn Kemmûne'ye göre filozof ile peygamber arasında ortak bir nokta bulunmaktadır. Bilgiyi elde etmek için nazârî akla ihtiyaç duyulması bu ortaklığı ifade etmektedir. Bununla birlikte filozof, peygamberin iletişim kanallarına sahip olamayacağı için üstünlük peygamberde olmaktadır. Öte yandan peygamberin getirdiği vahiyde istiareler, mecazlar ve mübalağalar olabileceğini söyleyen¹⁰⁴ İbn Kemmûne, bunları ilk anlamına hamletmemek gerektiğini savmaktadır.

c. Mucizenin Nübüvvet Delil Olması

Klasik kelâm kaynaklarında peygamberlerin mucizeleri ve diğer olağanüstü olaylar arasındaki ayrıma dikkat edilir. Bu anlamda kerâmet başta olmak üzere diğer olağanüstü fiiller mucize ile birlikte değerlendirilerek esasında mucizenin diğerlerinden tamamen farklı olduğu vurgulanır.¹⁰⁵

Nübüvvet ile velilik arasındaki ilişkiye dikkat çeken İbn Kemmûne'ye göre her nebi veli iken her veli nebi olamamaktadır.¹⁰⁶ Bu düşüncesiyle İbn Kemmûne insanların zaman zaman sadık bazı rüyalar görmelerini mümkün görmekle birlikte, bunun bağlayıcı ve derûnî bir mâna taşımaması gerektiğini savunmaktadır.

Velilerin farklı derecelere sahip olduğunu ancak eserini yazmaktan maksadının bu olmadığını ifade eden¹⁰⁷ İbn Kemmûne nübüvvet-mucize ilişkisine odaklanmaya gayret etmektedir. Mucize ile ilgili inkârcıların şüphelerini cevaplayan İbn Kemmûne, Allah'ın fiili olan mucizede farklı bir maksadın söz konusu olabileceğini söyler.¹⁰⁸ Ancak Kur'an'ın icazının Hz.

⁹⁹ Alper, *Akıl ve Vahiy İlişkisi*, 59.

¹⁰⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2: 244.

¹⁰¹ Kelâm ilmi açısından aklın tanımı, yeri, önemi ve işlevi ile alakalı ayrıntılı bir şekilde ele aldığı "akıl ve vahiy ilişkisi" konuları ile birlikte özellikle Mâtürîdî özelinde akıl-vahiye ilişkisi üzerine kurgulanan eserde işlevsel akıl vurgusuyla aklın fonksiyonuna dair daha geniş bilgi için bk. Hülya Alper, "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2, (2010): 51-95.

¹⁰² Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Teorisi*, (İstanbul: İFAV, 1993), 70-71

¹⁰³ Alper, *Akıl-Vahiy İlişkisi*, 75.

¹⁰⁴ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 95.

¹⁰⁵ Osman Aydın, "Mutezili Düşüncede Nübüvvet Meselesi ve Hz. Muhammed", *İslâmî İlimler Dergisi*, 1/1, (2006): 12.

¹⁰⁶ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 95.

¹⁰⁷ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 96.

¹⁰⁸ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 97, 99.

Muhammed'in peygamberliği için delil olmasına itiraz eden İbn Kemmûne bunun sadece o günkü Araplar hakkında geçerli olacağını savunur.¹⁰⁹

İbn Kemmûne Allah'ın hikmetlerinin hepsini kavramanın insan için mümkün olmadığını savunarak ilahî fiillerde hikmete dikkat çekmektedir. Ayrıca insanın eksikliklerinin giderilmesi noktasında peygamber göndermenin ilahi lütuf olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁰

d. Nübüvveti İnkâr Edenlerin Şüpheleri

İbn Kemmûne'ye göre, inkârcıların birinci şüphesi, teklifin batıl olduğu iddiasına dayandırılarak peygamberliğin iptal edilmesi davası güdülmüştür.

İkinci şüphe fiillerdeki güzellik ve çirkinlik ile ilgilidir. Bir filin güzelliği ve çirkinliği akıl yoluyla biliniyorsa aklın bildiği bir şeyi peygamberin getirmesine gerek kalmaz. Filin güzelliğine ve çirkinliğine dair durumu akıl tek başına kavrayamadığında ihtiyaç anına ve zorunluluğa bağlı olarak hareket edilir.

Üçüncü şüphe ise, ibadetlerdeki şekilsel ve mekânsal bazı unsurlarla alakalıdır. Hac, namaz ve oruç gibi ibadetlere mabudun ihtiyacı olmadığı gibi, bir takım garip hareketlerin ve davranışların sergilendiği ibadetlerin öğretilmesi maksadıyla peygamber göndermek hikmet ile bağdaşmaz.

İbn Kemmûne bu şüphelerin peygamberlik hakkında konu edilmesine itiraz eder. Ona göre, bir filin işlenmesinin sevaba; terkedilmesinin cezaya konu olmasına karar veren Allah'tır.¹¹¹

e. İbn Kemmûne'nin Nübüvveti İnkâr Edenlere Cevabı

Peygamberlik hakkında inkarcıların ortaya attıkları argümanları değerlendiren İbn Kemmûne'nin konuyla ilgili iddiaları neredeyse bir kelâmcı hassasiyetiyle cevapladığı görülmektedir. O, eserin peygamberlikle ilgili olan birinci bölümünün son kısmını bu cevaplara ayırmaktadır.

Inkarcılara cevap olarak adlandırılacak bu bölümde¹¹² Allah'ın peygamber göndermesinde birtakım hikmetlerin bulunması üzerinde durur. Adı geçen hikmetler daha önce nübüvvetin faydaları bölümünde verildiğinden burada tekrar verilmemesi daha uygun olur.

İbn Kemmûne'nin genel anlamda peygamberliği incelediği birinci bölümün ardından Yahudilerin Hz. Musa'ya bakış açılarını¹¹³ ve Hıristiyanların Hz. Musa'nın dinini bırakıp Hz. İsa'ya inandıklarını inceler.¹¹⁴ Müslümanların Hz. Musa ve Hz. İsa dahil bütün peygamberlerle birlikte Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve onun getirdiği dinin diğer bütün dinleri neshettiğine inandıklarını söylerken¹¹⁵ tamamen tasvirî bir üslup kullanır.

¹⁰⁹ İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 76-77. İbn Kemmûne'nin Kur'an'ın icazı ile ilgili görüşlerini "tehaddî", "muaraza" ve "Kur'an'ın Hz. Muhammed'e Aidiyeti ve Mushaflaşma Süreci" konuları üzerinden değerlendiren bir çalışma olması bakımından detaylı bilgi için bk. Yasin Meral, "Yahudi Âlim İbn Kemmûne'nin (ö.1286) Kur'an'ın İ'cazıyla İlgili Değerlendirmeleri", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, (2016): 373-386.

¹¹⁰ İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 99-105.

¹¹¹ İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 119-122.

¹¹² İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 122-125.

¹¹³ Yahudilikte şer'î anlamda peygamberlik Hz. Musa ile başlatılmaktadır. Ondan önceki peygamberler nebi olarak aslında onun peygamberliğini müjdemeleri nedeniyle peygamberliğin doğuşu Hz. Musa ile gerçekleşmektedir. Harman, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler" 153; Gürkan, *Yahudilik*, 131.

¹¹⁴ İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 250.

¹¹⁵ İbn Kemmûne, *Tenkâbu'l-ebbâs*, 125.

f. Beşâiru'n-Nübüvve

Allah her topluma peygamber göndererek insanları başıboş ve kendi haline bırakmamaktadır.¹¹⁶ Bir peygamberin kendisinden önceki ve sonraki peygamberler ile bir ilişkisinin olması nübüvvetin ilahi olduğunu ve hak dinin tek olduğunu göstermektedir.¹¹⁷

Kur'an'da açık bir şekilde Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda müjdelendiği ve hak peygamber olduğu açıklanır.¹¹⁸ Klasik kaynaklarda Hz. Muhammed'in önceden haber verilmesi "beşâiru'n-nübüvve"¹¹⁹ "delâilu'n-nübüvve" ve "alâmü'n-nübüvve" olarak da adlandırılır. Bu anlamda tebşirât konusu İslâmî reddiye geleneğinde başta gelen konulardan sayılır.¹²⁰ Burada belirtmek gerekir ki, tebşirât konusu İbn Kemmûne'nin eleştirilerinin arttığı bölümü oluşturmaktadır.

Kaynaklarımızda Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda müjdelenmesi bağlamında gündeme gelen bir husus da Hz. Musa'nın Faran'a geçmesidir. Tevrat'ta Hz. Musa ve İsrailoğullarının Faran'a geçmelerini bu anlamda örnek olarak zikreden İbn Kemmûne'ye göre Müslümanların delil olarak aldıkları bu olay kabul edilemez. Zira Kitab-ı Mukaddes'deki ilgili pasajlara bütüncül bakıldığında bunların İsrailoğullarına özel olduğu anlaşılacaktır. Ona göre Hz. Muhammed'in peygamberliğinin müjdelenmesi ile ilgili olarak Kitab-ı Mukaddes'den delil bulunamaz. Zira geldi, doğdu, parladı, emretti, bekledi şeklinde geçen ifadeler hep geçmiş zaman kipiyle kullanılmaktadır. Buna göre beklenen ve gelecek olan peygamber anlayışı mümkün görünmemektedir. Mezkûr ifadeler beklenen peygambere hamledilirse, bu mecazî bir yoruma dönüşür ve asıl anlamından çıkarılmış olur.¹²¹

İbn Kemmûne Hz. Muhammed'in bizzat kedisinin Tevrat ve İncil'de müjdelendiğini haber verdiğini aktarır. Bu, onun tebliği ettiği vahiyde de kendini göstermektedir. İbn Kemmûne konu ile ilgili âyetleri¹²² dile getirirken bir taraftan İslâm lehine bir şahitlikte bulunduğu hissini uyandırırken¹²³ diğer taraftan sonraki bölümlerde aleyhte olduğunu ortaya koyarak Tevrat'da Hz. Musa hakkındaki şu ifadeyi nakleder:

*"Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Her kim benim adımla konuşan peygamberin sözlerini dinlemezse muhakkak ben ondan intikam alacağım."*¹²⁴

Burada sözü edilen peygamber İbn Kemmûne'ye göre Yahudilerin iddia ettiği gibi İsrailoğulları'ndan olmayacaktır. Zira onların iddia ettikleri gibi olsaydı, bu pasajda geçtiği üzere

¹¹⁶ "Andolsun ki biz, «Allah'a kulluk edin ve Tağut'tan sakının» diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik. Allah, onlardan bir kısmını doğru yola iletti. Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler. Yeryüzünde gezin de görün, inkâr edenlerin sonu nasıl olmuştur!" en-Nahl, 16/36.

¹¹⁷ es-Sâff, 61/6.

¹¹⁸ el-Bakara, 2/146; el-A'raf, 7/157.

¹¹⁹ Beşâiru'n-nübüvve konusunu Yahudi ve Hıristiyan kaynakları üzerinden ele alan bir çalışma için bk. Fadıl Aygün, "Hz. Peygamber'in Nübüvvetini Kanıtama Açısından Beşâiru'n Nübüvve" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2011).

¹²⁰ Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda müjdelenmesi konusunun Müslüman düşünürler tarafından kaleme alınan reddiyelerde yer almasıyla ilgili bk. Mustafa Göregen, "İslami Reddiye Geleneğinde Tebşirât Problemi" *Hikmet Yurdu* 8/15, (2015): 146-150.

¹²¹ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 92-93.

¹²² İbn Kemmûne konu ile ilgili olarak İslâm kaynaklarına vufufiyetini birçok yerde hissettirmektedir. Bu hususta da ilgili âyetleri sıralamaktadır. Bk. el-A'raf, 7/157; es-Saff, 61/6; Âl-i İmrân, 3/70; el-Bakara, 2/146; el-En'âm, 6/20.

¹²³ İbn Kemmûne, *Tenkîhu'l-ebbâs*, 246.

¹²⁴ Tekvin, 18/18-19.

“kardeşleri arasından” ifadesi yerine “onların arasından” şeklinde bir söz dile getirilirdi.¹²⁵ İbn Kemmûne’ye göre Râzî,¹²⁶ Tevrat ve İncil metinlerinde Hz. Muhammed’in peygamberliği ile ilgili olan müjdeyi değerlendirir. Buna göre söz konusu müjde ya zaman ve mekân başta olmak üzere vasıflarının ayrıntılı bir şekilde verilmesiyle olur ya da kapalı bir şekilde haber verilir. Tevrat ve İncil’de birinci iddianın yer almaması nedeniyle bunun batıl olduğu açık olduğuna göre, ikinci ihtimal daha kuvvetli hale gelmektedir. Râzî’nin konuyla ilgili felsefi yorumlarına atıfta bulunması, İbn Kemmûne’nin onu referans göstermekten ziyade beşâirü’n-nübüvveyi kabul etmediği düşüncesine dayanır. Halbuki Râzî’nin yaptığı şey, beşâiri reddetmek değil, Kur’an dışında dile getirilen hususların Kur’anî delilleri desteklemesidir. Hz. Muhammed’in kendisinin önceki kitaplarda müjdelenmesinden bahsetmesini reddeden İbn Kemmûne, onun bu tür haberlerden söz etmesini gerçek kabul etmeyerek bu tür bilgilerin uydurma veya kutsal kitapları bilenlerden alma gibi ihtimalleri gündeme getirir.¹²⁷ Bu bölüm aynı zamanda İbn Kemmûne’nin duruma göre farklı bir üslup kullandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

İslâm’a karşı Yahudi bilginlerin eserleri onuncu asırdan itibaren kaleme alınmıştır. Bu bağlamda İbn Kemmûne, İslâm’a karşı müstakil bir reddiye yazmayan diğer Yahudi polemik yazarları arasında yer almaktadır. Onun ilgili konuları kaleme alması sadece İslâm’la ilgili olmayıp Yahudilik ve Hıristiyanlık için de geçerli olmaktadır.

İbn Kemmûne’nin *Tenkîhu’l-ebbâs* adlı eseri, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinini incelemesi bakımından önemlidir. Verdiği isimle milel-nihal geleneğine uyduğunu gösteren İbn Kemmûne, burada nübüvvet ile ilgili olumlu ve olumsuz görüşleri ve delilleri değerlendirilerek kelâmî bir perspektife sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İslâm kelâmının etkisini ve faydasını müşahede eden İbn Meymun’un yaptığı gibi İbn Kemmûne’nin de kelâm yönteminden yararlanarak Yahudi kelâmına katkı sunan bir isim olduğunu söylemek gerekir. Onun akıl-vahiy ilişkisine dair değerlendirmeleri, bu hususta felsefeci kimliğinden ziyade kelâmcı bakış açısını öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte, bazı şüpheli durumları, varsayılan sorular üzerinden dile getirdiği de vakidir. Onun nübüvvet anlayışında imkân kavramından ziyade zorunluluk düşüncesinin öne çıktığı görülmektedir.

İbn Kemmûne’nin *Tenkîhu’l-ebbâs* adlı eserinin iki önemli özelliğine şahit olmaktadır. Bunlardan biri onun şahsında İslam toplumu içinde görülen hoşgörü ve düşünce hürriyetini izlemek mümkün olmaktadır. İkincisi ise İbn Kemmûne’nin müslüman olduğu ile ilgili bazı iddiaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak bazen objektif davranırsa da eleştirilerinin ağır kaçtığı bölümlerin bulunması ve Hz. Muhammed’in peygamberliğini kabul etmemesi nedeniyle böyle bir şey söylemek zor görünmektedir.

İbn Kemmûne’nin nübüvvet konusunu açıkladığı birinci bölümü gayet sistemli bir şekilde kurguladığını söyleyebiliriz. Eserde Fahrettin Râzî’ye atıfta bulunması, kendisinden önce yaşayan bazı İslâm düşünürlerini değerlendirdiğini göstermektedir. Özellikle vahiy konusunda İslâm düşünürlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

¹²⁵ İbn Kemmûne, *Tenkîhu’l-ebbâs*, 246.

¹²⁶ Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Mubassalu efkari’l-mütekaddimin ve’l-mütebbirin mine’l-ulema*, haz. Taha Abdürrauf Sa’d. (Kahire: Mektebetü’l-Külliyati’l-Ezheriyye, ts.), 208.

¹²⁷ İbn Kemmûne, *Tenkîhu’l-ebbâs*, 248.

Tenkîhu'l-ebbâs'ın birinci bölümünde konuyu objektif bir bakış açısıyla ortaya koyan İbn Kemmûne, İslâm'a ayırdığı dördüncü bölümde bu vasfını koruyamamakta, eleştirilerini daha çok Hz. Muhammed'in müjdelenmesi konusunda yoğunlaştırmaktadır. Risâlet öncesinde ticaret maksadıyla yaptığı Şam seferinden bahseden İbn Kemmûne, Hz. Muhammed'in burada bazı bilgiler edindiğini dile getirerek önceki dinler hakkında verdiği bilgilerin ilahî kaynaklı olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca İbn Kemmûne Allah Resûlü'nün gazve ve seriyyeleri ile çok eşliliğini, dünyevî arzu ve şöhret kapsamında değerlendirerek Allah'ın elçisi olmasını reddetmektedir.

Müslümanların Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair zikrettiği olayları tenkit eden İbn Kemmûne, aslında geleneksel Yahudi anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir. Böylece onun mensubu olduğu Yahudilik düşüncesine tabi olduğunu ve bu anlamda bir ihlal ve ihanet içinde olmadığını söylemek gerekir. Özellikle İslâm hakkında tam bir tarafgirlik içinde olduğu açıktır. Her şeye rağmen içinde yaşadığı toplumdaki ve kültürden etkilendiğinin izlerini de görmek mümkündür. Bu yönüyle İbn Kemmûne'nin Ortaçağ Yahudi-İslâm polemik tarihinde türünün en orijinal örneğini oluşturduğunu ifade etmek gerekir.

Kaynakça

- ALPER, Ömer Mahir. *Aklın Hazırlığı: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*. İstanbul: Kitabevi, 2004. 197 s.
- ALPER, Hülya. “İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliği”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2, (2010): 7-29.
- ARICI, Mustakim. “İbn Kemmûne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2011): 41-78.
- ASLAN, Abdulgaffar, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- AYĞAN, Fadıl. “Hz. Peygamber'in Nübüvvetini Kanıtlama Açısından Beşâirü'n Nübüvve” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul. 2011.
- AYĞAN, Fadıl. *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşairü'n-Nübüvve*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2017. 573 s.
- BAĞDADİ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhum* thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Dârü't-Türas, ts. 366 s.
- BAĞDADİ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *Usûlu'd-dîn* Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedide, 1981. 343 s.
- BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî. *Tembidü'l-evâil ve telbîsu'd-delâil*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1986/1407. 568 s.
- BERHAH, İnsiye. İbn Kemmûne'ye Göre Nefsin Bilgisi. Trc. Murat Demirkol, Mahmut Caduk, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, 2014, 638-648.
- DEMİRİ, Lejla. *Muslim-Christian dialogue in the eight century: The nestorian patriarch Timothy I and the Abbasid Caliph al-Mahdi*, Yüksek Lisans Tezi: Pontificia Università Gregoriana Facolta di Missiologia, 2004.
- DU'ZGU'N, Şaban Ali; “Kur'an'ın Oluşumu (Vahiy Su'reci)”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007): 1-14.
- EBÜ'L-FAZL, Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed. *Telbisu mecmu'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkab*. Thk. Mustafa Cevad. Dımaşk: Vizaretü's-sekâfe ve'l-İrşad, 1962. 4 Cilt. 637.
- ERDEMCI, Cemalettin. “Kelâm İlminde Vahiy”. *Milel ve Nihal*. 8/1 2011.
- el-GAZZÂLÎ, Ebû Hamîd. *Fedâihü'l-Bâtıniyye*. Thk. Abdurrahman Bedevî. Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1964. 236 s.
- GÖREGEN, Mustafa. *Müslüman Yahudi Polemikleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- “İslâmî Reddiye Geleneğinde Tebşirat Problemi” *Hikmet Yurdu* 8/15 (2015): 145-161.
- GU'RKAN, Salime Leyla, *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Milel ve Nihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005. 30: 58.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 9/Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı. (1995): 127-161.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Hıristiyanların İslâm'a Bakışı”. *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri* İstanbul. (1993): 95-110.

- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî. *Mücerred makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1987.
- İBN KEMMÛNE, İzzüddeve Sa'd b. Mansur b. Sa'd el-İsraili el-Bağdâdî. *Tenkîhu'l-ebbâs li'l-mileli's-selâs*. Thk. Muhammed Kerimi Zencani Asl, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2004.
- İBN KEMMÛNE, İzzüddeve Sa'd b. Mansur b. Sa'd el-İsraili el-Bağdâdî. *el-Cedid fi'l-bikme*. Thk. Hamid Mer'id Kübeysi. Bağdad: Câmîatu Bağdad, 1982. 637 s.
- KÂDÎ ABDULCEBBÂR, Ebu'l-Hasan Abdulcebbâr b. Ahmed. *el-Muğnâ fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Thk. Mustafa es-Sekka. Kahire: ed-Darü'l-Mısıriyye, 1963. 17 c.
- KAYA, Mahmut. "Farabi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. 12: 156.
- KİRKiŞÂNÎ Yakup. *Kitâbü'l-envar ve'l-merakib*. Nşr. Leon Nemoy. New York: The Alexander Kohut Memorial Foundation, 1940.
- LANGERMANN, Y. Tvzi. "İbn Kemmûne'nin el-Kelimâtü'l-Vecîze'sinde Nefs". Trc. Mehmet Zahit Tiryaki, *Naẓariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2016): 23-43.
- MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003. 718 s.
- MEDKUR, İbrahim. *Fi'l-felsefeti'l-İslâmiyye menbec ve tatbikiuh* 3. Bs. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983. 2. C.
- MERAL, Yasin. Yahudi Âlim İbn Kemmûne'nin (ö.1286) Kur'an'ın İcazıyla İlgili Değerlendirmeleri, Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük, 2016, 373-386.
- MERAL, Yasin. "Orta Çağ Karaî Bilginlerinin İslam Eleştirisi: Yakup el-Kırkişanî Örneği", *Dinî Araştırmalar*, 18/45 (2014): 93-114.
- MERAL, Yasin. "İbn Meymûn'un Yemen Mektubu," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54:2 (2013): 1-48.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed. *Tebisiretü'l-edille fi usûli'd-dîn*. Thk. Hüseyin Atay, Şa'ban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003. 2 C.
- NEWMAN, N. A. *The Early Christian-Muslim Dialogue: A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries, 632-900 A.D.* Hatfield: Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993. 776 s.
- ÖZDEMİR, Hacı Ahmet. "Moğol istilası ve Abbasi Devleti'nin yıkılışı (Cengiz ve Hülagu dönemleri) (616-656/1219-1258)" Doktora: Marmara Üniversitesi, 1997. 237 s.
- ÖZEN, Adem. "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 5/9 (2000): 237-256.
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra. "İbn Kemmûne ve Felsefesi", Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi, 2007. 251 s.
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra. "Gazzali'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2011): 47-63.
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra. "İbn Kemmûne'nin Varlık Anlayışı", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (2014): 212-235.

- PERLMANN, Moshe. *Sa'd b. Mansur Ibn Kammuna's examination of the inquiries into the three faiths: a thirteenth century essay in comparative religion*. California: University of California, 1967. 118 s.
- POURJAVADY, Reza-SCMIDTKE, Sabine. *a Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna and His Writings*, Leiden: Koninklijke Brill NV.
- RÂZÎ, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin. *Mubassalu efkari'l-mütekaddimin ve'l-müteebbirin mine'l-ulema*. Haz. Taha Abdürrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, ts. 256 s.
- SAHAS, Daniel J. John of Damascus on Islam: the heresy of the Ishmaelites.. Leiden: E.J. Brill, 1972. 171 s.
- SARUHAN, Müfit Selim. "İbn Kemmûne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6/15, (2005): 289-300.
- SWANSON, Mark N. "Ibn al-Mahrûma". *Christian-Muslim Relation a Bibliographical History*. Leiden: E. J. Brill, 2003. 63-66.
- TAŞ, Fatıma Betül. "Yahudi Âlim Sa'd b. Mansûr İbn Kemmûne'nin Beşâ'iru'n-Nubuvve ile İlgili Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1, (2017): 47-67.
- TAŞ, Fatıma Betül. "Yahudi Asıllı Mühtedî Bilgin Samuel bin Yahyâ el-Mağribî'nin (ö. 1175) Yahudiliğe Reddiyesi: İfhâmu'l-Yehûd", *Dinî Araştırmalar*, 18/47, (2015): 243-269.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-makasid*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011. 5 Cilt.
- TOPALOĞLU, Aydın. "İbn Kemmûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 20: 127-129.